

Kiss Julianna és Mihály Melinda

A SZOCIÁLIS ÉS SZOLIDÁRIS GAZDASÁG INTÉZMÉNYI FEJLŐDÉSE ÉS JELENLEGI HELYZETE MAGYARORSZÁGON

Az állami és piaci logika alternatíváját nyújtó, társadalmi és gazdasági célokkal is rendelkező kezdeményezések számos fogalma ismert nemzetközi szinten és Magyarországon is. Ilyen kifejezések a civil társadalom, a nonprofit szektor, a szociális gazdaság, a szolidáris gazdaság, a közösségi vállalkozások vagy a társadalmi vállalkozások. Jelen tanulmányban a társadalmi vállalkozásra fókuszálunk, a fogalom alatt a szociális és szolidáris gazdaság formális és informális szervezeteit értjük. Tanulmányunkban egyrészt felvázoljuk a társadalmi vállalkozásokhoz kapcsolódó intézményi környezet fejlődésének főbb fordulópontjait. Másrészt pedig feltárjuk, hogy hogyan alakították a meghatározó szereplők (az állam, a nemzetközi fejlesztő szervezetek, az EU, a hálózatok és kutatók) Magyarországon a szociális és szolidáris gazdaság formális szervezeteit, illetve hogy a szociális és szolidáris gazdaság érintettjei (társadalmi vállalkozók, kutatók, társadalmi vállalkozás fejlesztők, támogatók) hogyan látják a szektor alakulását.

BEVEZETÉS

Az állami és piaci logika alternatíváját nyújtó, társadalmi és gazdasági célokkal is rendelkező kezdeményezések számos fogalma ismert nemzetközi szinten és Magyarországon is. Ilyen kifejezések a civil társadalom, a nonprofit szektor, a szociális gazdaság, a szolidáris gazdaság, a közösségi vállalkozások vagy a társadalmi vállalkozások is (lásd a szöszedetet). E fogalmak sokszor hasonló szervezeti kört takarnak, azonban az elnevezések nem egymás szinonimái, a gazdaság és az állam működéséről alkotott víziójuk különböző, a kapitalizmushoz való viszonyulásukban eltérnek (Kiss 2018, Mihály 2017). A civil társadalom fogalma az állampolgári aktivitást és az államtól való függetlenséget, a nonprofit szektor a profitszétosztás tilalmát és a piaci szektortól való különbözőséget, a szociális vagy társadalmi gazdaság a társadalmi és gazdasági célok kettős jelenlétét, a közösségi gazdaság és szolidáris gazdaság az alternatív gazdasági berendezkedést hangsúlyozza (Kiss 2018). A civil, nonprofit szektor, szociális gazdaság, társadalmi vállalkozás (piaci jövedelem szerinti narratíva) és társadalmi vállalkozó kifejezések domináns narratívái a kapitalizmus keretei között vizionálnak egy emberközpontúbb gazdaságot és társadalmat. Ezzel szemben a közösségi gazdaság és szolidáris gazdaság domináns narratívái a kapitalizmust magát nevezik meg a társadalmi egyenlőtlenségek és környezeti problémák okozójának, és a radikális cselekvést (a kapitalizmus alternatívájának kidolgozását) sürgetik. Az EMES kutatóhálózat – reflektálva az ismeretelméleti különbségekre – egy összevont (integratív) kifejezést alkalmaz. A szociális és szolidáris gazdaság kifejezéssel igyekszik integrálni azokat a kutatókat és kezdeményezéseket, amelyek a kapitalizmus alternatíváját keresik, és azokat a kutatókat és kezdeményezéseket is,

akik és amelyek a kapitalizmus megreformálásában látják az utat egy igazságosabb (a profit helyett emberközpontúbb) gazdasági berendezkedéshez.

Tekintve, hogy a profittközpontúság alternatíváját kereső kezdeményezések köre Magyarországon is diverz, és nincs egységesen elfogadott ismeretelméleti alap a szociális és szolidáris gazdaság kezdeményezői között sem a kezdeményezések, sem a kutatók, sem a szakpolitikai döntéshozók szempontjából, mi is a szociális és szolidáris gazdaság fogalmával dolgozunk, hogy a kezdeményezések legszélesebb körére tudjuk felvázolni az intézményi keretet. Ami a saját pozicionalizáltságunkat illeti, a szolidáris gazdaság/közösségi gazdaság megközelítés áll hozzánk legközelebb. Mi is hisszük, hogy a jelenlegi társadalmi és gazdasági rendszer fenntarthatatlan, és szükségesnek tartjuk a mielőbbi társadalmi-gazdasági átmenet kialakítását. A szolidáris gazdaság és közösségi gazdaság kutatók víziójához illeszkedve fontosnak tartjuk, hogy a szociális és szolidáris gazdaság ne csak egy, a piac és állam funkcióit kiegészítő harmadik, etikusabb gazdasági szektor legyen, hanem egy olyan átfogó program, ami a teljes gazdaság átalakítását teheti lehetővé (Gagyí 2020).

Tanulmányunkban egyrészt felvázoljuk a társadalmi vállalkozásokhoz kapcsolódó intézményi környezet fejlődésének főbb fordulópontjait. Másrészt pedig feltárjuk, hogy hogyan alakították a meghatározó szereplők (az állam, az EU, a nemzetközi fejlesztő szervezetek, a hálózatok és kutatók) Magyarországon a szociális és szolidáris gazdaság formális szervezeteit, illetve hogy a szociális és szolidáris gazdaság érintettjei (társadalmi vállalkozók, kutatók, társadalmi vállalkozás fejlesztők, támogatók) hogyan látják a szektor alakulását. A tanulmány az általunk írt, 2019-ben megjelent, a társadalmi vállalkozásokat és ökoszisztémáikat vizsgáló, az Európai Bizottság megbízásából végzett európai kutatás magyar országjelentésének eredményei alapján készült, annak fő megállapításait foglalja össze, majd elemzi kritikusan (lásd Európai Bizottság 2019).¹ A magyar országjelentésben (Európai Bizottság 2019) a társadalmi vállalkozás fogalmát az uniós definíciónak megfelelően (formális szervezetek, gazdasági, társadalmi és irányítási dimenzió) használtuk, viszont jelen tanulmányban a társadalmi vállalkozást tágan, mint a szociális és szolidáris gazdaság formális és informális szervezeteit értelmezzük. A társadalmi vállalkozás kifejezés használata

1 A kutatást az Európai Bizottság megbízásából az European Research Institute on Cooperative and Social Enterprises (Euricse) és az EMES International Research Network (EMES) koordinálták.

Eredeti – angol nyelvű – verzió: European Commission (2019): *Social enterprises and their ecosystems in Europe. Updated country report: Hungary*. Szerzők: Juliana Kiss and Melinda Mihály. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Available at: <https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=21131&langId=en> (Letöltve: 2020. február 2.)

Fordítás – magyar nyelvű verzió: Európai Bizottság (2019): *Társadalmi vállalkozások és ökoszisztémák Európában. Magyar országjelentés*. Szerzők: Kiss Julianna és Mihály Melinda. Fordította: Kiss Julianna. Elérhető: <http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/4246/>

tudatos részünkről annyiban, hogy jelenleg vita folyik a gazdaság átalakulása kapcsán radikális és reformista álláspontot képviselő kutatók között a fogalom definícióját illetően (lásd Coraggio et al. 2015, Defourny és Nyssens 2014), és ebben a vitában mi is hallatni szeretnénk a hangunkat. A szociális és szolidáris gazdaság intézményi kereteinek feltárása során hasonlóan más szolidáris gazdaság kutatókhoz mi is fontosnak tartjuk, hogy túl a demokratikusan és környezettudatosan működő gazdasági egységek sokaságán, a tágabb gazdasági körforgást is megértsük, amely összekapcsolja a gazdaság különböző területén működő szolidáris vállalkozásokat (Gagyí 2020). A szociális és szolidáris gazdaság e tágabb definíciójából kiindulva igyekszünk megérteni a társadalmi vállalkozások mozgásterét alakító intézményi környezetet.

INTÉZMÉNYI FEJLŐDÉS

A szociális és szolidáris gazdaság történetét mind nemzetközi, mind magyarországi szinten több releváns szereplő alakította az évek során. Elsődleges szerepet játszik az állam és az Európai Unió a jogalkotás, szakpolitika, támogatások és szolgáltatások kiszervezése révén. Fontos továbbá a fejlesztő és támogató szervezetek szerepe a szakmai fejlesztés, pénzügyi támogatás és kapcsolatok alakítása révén. A hálózatok és érdekvédelmi szervezetek szerepe, hogy segítsék a társadalmi vállalkozások érdekképviseletét és hálózatosodását. Továbbá az akadémia a kutatási és oktatási tevékenységek révén járulhat hozzá a szektor alakulásához (lásd Kiss – megjelenés alatt). A következőkben a szektor intézményi fejlődésének történetét foglaljuk össze a fenti szereplők által alakított környezet történeti áttekintése által (részletesebb áttekintésért lásd Európai Bizottság 2019).

A szociális és szolidáris gazdaság területén bizonyos jogi formák azonosíthatóak (pl. alapítvány, egyesület, nonprofit gazdasági társaság, szövetkezet, szociális szövetkezet, kft., bt.), a továbbiakban ezeket a formákat vizsgáljuk elsősorban. Ugyanakkor fontos megemlíteni, hogy az intézményesült szervezeti forma nem feltétlen szükséges, egyes informális csoportosulások is végezhetnek a szociális és szolidáris gazdasághoz kapcsolódó tevékenységeket. Emellett jelen tanulmányban szakpolitikai és finanszírozási szempontból kifejezetten a támogatási programokban elterjedtebb „társadalmi vállalkozások” kifejezésre koncentrálnunk, amelyet mi tágabb értelmében a szociális és szolidáris gazdaság formális és informális gazdaság szervezeteiként értelmezünk és használunk a tanulmány során.

Bár jelen írásban a kiválasztott jogi formák rendszerváltás utáni fejlődését elemezzük, fontos megjegyezni, hogy rendelkeznek előzményekkel, melyek jelentős mértékben befolyásolták a modernkori történetüket is. Az egyesületek és alapítványok évszázadok óta ciklikus fejlődést mutattak (Bartal 2005), helyzetüket az államszocializmus ideje alatt

(1949–1989) korlátozott autonómia és erős állami kontroll jellemezte (Harsányi és Szémán 1999), például 1959-ben teljesen eltörölték az alapítványok jogi formáját. A 19. század második felében megerősödő szövetkezetek (először az 1875. évi XXXVII. kereskedelmi törvényben nevezték meg őket) ebben az időszakban az erőltetett szövetkezetesítés révén szintén állami ellenőrzés alá kerültek, ahogy a közkereseti társaságok, betéti társaságok és részvénytársaságok jogi formáiban működő hagyományos vállalkozások is – amelyek szintén megjelentek az 1875. évi XXXVII. kereskedelmi törvényben. Az államszocialista rendszerben tehát működtek egyes nonprofit és forprofit szervezetek, azonban erőteljes állami kontroll mellett, mely azonban elsősorban a fennálló gazdasági és jóléti rendszer problémái miatt az 1970-es és főként az 1980-as években enyhült (lásd pl. Horváth 2010; Soós 2015).

Az 1989-es rendszerváltás utáni években az egyes jogi formákat szabályozó új jogi keretek jöttek létre. Az alapítványok jogi formáját az 1987. évi 11. törvényerejű rendelet már a rendszerváltás előtt visszaállította, az egyesületeket pedig az 1989. évi II. törvény az egyesülési jogról szabályozta. Emellett egyéb jogszabályok segítettek a nonprofit szektor kialakulását és megerősödését, például kedvező adózási környezetet biztosítva. Megélnékült továbbá az állampolgárok aktivitása, önkéntessége is ilyen téren, sokan vettek részt szervezetek alapításában, működtetésében. Az egyesületek és alapítványok megerősödését nemzetközi támogatók (államok és magán szervezetek) is segítették (Nagy és Nizák 2009), akik alapvetően a demokráciában betöltött szerepüket tekintették elsődlegesnek, gazdasági potenciáljukat kevésbé. Főként e trendek hatására néhány év alatt az egyesületek és alapítványok száma két-háromszorosára nőtt, ami 1994-re 40 000 szervezetet jelentett (Bényei et al. 2007) – ma ez a szám 54 000 körüli (KSH 2019).

Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy nem csupán alulról szerveződő csoportok és közösségek, hanem – elsősorban a kedvező adózási feltételek miatt – állami intézmények és önkormányzatok is elkezdtek létrehozni nonprofit szervezeteket (főként alapítványokat), majd 1993-ban három új, elsősorban állami alapítású, így alacsony autonómiájú nonprofit jogi forma – közhasznú társaság, köztestület és közalapítvány – is megjelent. Az új jogi formák bevezetése elsősorban a közfeladatok nem állami szereplők általi ellátásának elősegítését célozta, e szervezetek az állami és önkormányzati támogatások és szerződések többségét megszerezték. E jelenségek révén indult a szektor polarizációja ebben az időszakban, amely a mai napig jellemző (Bocz 2009).

AZ EGYESÜLETEK ÉS ALAPÍTVÁNYOK JELLEMZŐI

Alapítvány	Eredetileg közérdekű céllal létrehozható jogi személy, azonban ezt a 2013-as jogszabályi változások tágították, ma már egyéb célokra is alapítható. Alapítója magánszemély vagy jogi személy (egy vagy több) lehet. Gazdasági-vállalkozási tevékenységet elsődlegesen nem, csak a teljes bevétel 60%-áig végezhet. Nyereségét nem oszthatja fel, alapcéljának megfelelően kell azt visszaforgatnia a szervezet működésébe. Fő döntéshozatali szerve a kurátor (egy személy) vagy kuratórium (több személy).
Egyesület	Tagjai közös, tartós céljainak megvalósítására, tehát nem feltétlen közérdek szolgálatára létrehozható jogi személy. Alapításához legalább 10 tag szükséges (magán vagy jogi személy). Tagjai tagdíj fizetésére kötelezettek. Gazdasági-vállalkozási tevékenységet elsődlegesen nem, csak a teljes bevétel 60%-áig végezhet. Nyereségét nem oszthatja fel, alapcéljainak megfelelően kell visszaforgatnia a szervezet működésébe. Fő döntéshozó szerve a tagokból álló közgyűlés, ahol az „egy ember, egy szavazat” elve érvényesül.

Forrás: Európai Bizottság 2019 alapján saját szerkesztés

A szövetkezetek jogi formája szintén megújult a rendszerváltás után (a 1992. évi, szövetkezetekről szóló I. törvény alapján), ahogy a hagyományos vállalkozások jogi formája is (az 1988. évi VI. törvény „a gazdasági társaságokról” és a 1989. évi XIII. törvény „a gazdálkodó szervezetek és a gazdasági társaságok átalakulásáról” alapján). A forprofit szervezetek száma gyorsan növekedett, viszont közöttük a kényszervállalkozások aránya magas volt. A kényszervállalkozások létrejötte a rendszerváltás után kialakuló gazdasági válságidőszakhoz (a tsz-ek összeomlása és a nehézipar leépülése) köthető, amelyet az időszakra jellemző neoliberális gazdaságpolitika (ezen belül a privatizáció és az állami jóléti szolgáltatások leépítése) tovább mélyített. Sok, a munkáját elveszített ember számára nem maradt más kiút az elszegénységéből, mint egy (kényszer)vállalkozás elindítása. A szövetkezetek száma csökkent, melynek oka elsősorban a mezőgazdasági szektor szerkezetének átrendeződésében, az államszocializmusban betöltött szerepükben, és az állampolgárok és döntéshozók ehhez kapcsolódó negatív attitűdjeiben keresendő (G. Fekete et al. 2017a), valamint abban, hogy a szervezeteket az időszak állami gazdaságpolitikája nem támogatta. A szövetkezetek nagy számban szüntették be tevékenységüket vagy váltottak jogi formát – többnyire valamilyen forprofit vállalkozásként működtek tovább.

SZÖVETKEZETEK, FORPROFIT SZERVEZETEK JELLEMZŐI

Szövetkezet	A tagjai gazdasági és társadalmi – pl. kulturális, szociális, oktatási, egészségügyi – szükségleteinek kielégítésére irányuló tevékenységet végző, nem feltétlen közérdekű céllal alapított jogi személy. Alapításhoz legalább 7 tag szükséges (magán vagy jogi személy, a jogi személyek aránya nem haladhatja meg a 20%-ot). Gazdasági-vállalkozási tevékenységet elsődlegesen végezhet. Nyereségét feloszthatja, azonban legalább felét a tagok személyes közreműködésének arányában, valamint közösségi alapot is létrehozhat. Fő döntéshozó szerve a tagokból álló közgyűlés, ahol az „egy ember, egy szavazat” elve érvényesül.
Hagyományos vállalkozás (pl. kft.)	Elsődlegesen gazdasági-vállalkozási tevékenység végzése céljából létrehozható, közérdekű célokkal többnyire nem rendelkező jogi személy. Nyereségét szabadon feloszthatja. Fő döntéshozó szervét tekintve a részvételi döntéshozatal nem kötelező.

Forrás: Európai Bizottság 2019 alapján saját szerkesztés

Miután 1993-ra a nonprofit és forprofit szektorok jogi alapjai megszülettek, az intézményi struktúra kialakult, a következő időszakra az egyes szektorok intézményesülése, a szervezetek méretének növekedése volt jellemző (G. Fekete et al. 2017a). Ezt új jogszabályok és támogatási konstrukciók, finanszírozási lehetőségek segítették elő. Jelentősebb jogszabály volt a nonprofit szektor szempontjából a 1997. évi CLVI. törvény a közhasznú szervezetekről (közhasznúsági törvény), amely lehetővé tette a közhasznú és a kiemelkedően közhasznú státusz megszerzését bizonyos jogi formájú szervezetek számára (pl. egyesületek, alapítványok, közalapítványok, közhasznú társaságok), melyek a társadalom és az egyén közös érdekeinek kielégítésére irányuló tevékenységeket végeztek – ily módon a szervezet tevékenysége, nem pedig önmagában a jogi formája vált meghatározóvá, például egyes adókedvezmények, támogatások odaítélésekor vagy közfeladatok szerződéses kiszervezése esetén. Továbbá ekkor vezették be az 1%-os törvényt (A személyi jövedelemadó meghatározott részének az adózó rendelkezése szerinti felhasználásáról szóló 1996. évi CXXVI. törvény), mely lehetővé tette, hogy az állampolgárok maguk döntsenek civil szervezetek támogatásáról. Ekkor alakult meg a civil szervezetek működési és projekt támogatásaival foglalkozó Nemzeti Civil Alap is, és ide kapcsolódik többek között a 2000. évi CXLI. törvény az új

szövetkezetekről, amely ismét átalakította a jogi formát, alapvetően üzleti és nem társadalmi szervezetekként kezelve őket (Petheő et al. 2010).

Ez az időszak az Európai Unióhoz való csatlakozást készítette elő, így az állam és a civil szektor közötti partnerséget és együttműködést hangsúlyozó EU-s irányelvek irányába mutató jogszabályok és finanszírozási konstrukciók születtek (G. Fekete et al. 2017a). Ezek az egyben nagyobb összegű, bürokratikusabb pályázati programok, mint a PHARE előcsatlakozási alapok, a korábbi, az országból kivonuló donorszervezetek támogatásai helyébe léptek (Nagy és Nizák 2009). Továbbá ebben az időszakban jelentek meg az első fejlesztő szervezetek, amelyek kifejezetten társadalmi vállalkozásokkal foglalkoztak. Az Ashoka 1995 óta működik Magyarországon, megközelítésében a társadalmi vállalkozók „a társadalom legsürgetőbb társadalmi, kulturális és környezeti kihívásaira adott innovatív megoldásokkal rendelkező személyek. Ambíciózusak és kitartóak – fontos ügyeket oldanak meg, és új ötleteket adnak rendszerszintű változásokra” (Social entrepreneurship, n.d., saját fordítás) – itt tehát az újítás és a rendszerszintű változás az elsődleges, viszont az nincs definiálva, hogy a „rendszer” milyen irányú változtatása lenne a kívánatos. A NESST 2001-ben jelent meg, a társadalmi vállalkozás értelmezésében „tudatosan tervezett és működtetett vállalkozói tevékenység, ami társadalmi problémák innovatív megoldására jött létre” (Tóth et al. 2011: 6) – itt tehát a jelentős társadalmi hatás és a pénzügyi – piaci alapú – fenntarthatóság válik elsődlegessé (a társadalmi vállalkozások definícióinak irányzatairól lásd a szöszedetet).

A 2004-es EU-csatlakozás utáni évek szintén új korszaknak tekinthetőek. Jogi szempontból ekkor vált relevánssá a szociális gazdaság fogalma Magyarországon, elsősorban a szövetkezetekről szóló 2006. évi X. törvény valamint a szociális szövetkezetekről szóló 141/2006. (VI. 29.) kormányrendelet által, amely bevezette a szociális szövetkezetek jogi formáját, továbbá közösségi, társadalmi elemeket erősített az egyéb „hagyományos” szövetkezetekben is (Petheő et al. 2010). A szociális szövetkezeteket a jogalkotó – az uniós fogalomrendszert átvéve – a szociális gazdaság fő építőkövének tekintette, e minőségükben részesültek később pályázati támogatásban is. Továbbá ebben az évben jelent meg a nonprofit gazdasági társaság jogi formája is (a 2006. évi IV. törvény a gazdasági társaságokról), ezzel célozva a többnyire állami alapítású közhasznú társaságok működésének hatékonyabbá tételét azzal, hogy átalakulhattak nonprofit gazdasági társasággá. A nonprofit gazdasági társaságok száma az évek során 1690 szervezetről (2006) 3600-ra nőtt (2018) (lásd: www.ksh.hu).

SZOCIÁLIS SZÖVETKEZETEK, NONPROFIT GAZDASÁGI TÁRSASÁGOK JELLEMZŐI

Nonprofit gazdasági társaság	Nem feltétlen közérdekű céllal létrehozott jogi személy, azonban a közhasznú társaságok utódaiként gyakran rendelkezik társadalmi célokkal. Alapítója magánszemély vagy jogi személy (egy vagy több) lehet. Üzletszerű gazdasági tevékenységet csak kiegészítő jelleggel folytathat. Nyereségét nem oszthatja fel, vissza kell forgatnia a szervezet működésébe. Fő döntéshozatali szerve a taggyűlés, ahol a szavazati jog a tagok vagyoni hozzájárulása szerint oszlik meg.
Szociális szövetkezet	Munkanélküli, hátrányos helyzetű tagjai számára munkahelyteremtés, illetve szociális helyzetük egyéb módon történő javítása céljából létrehozott jogi személy. Alapításához legalább 7 tag szükséges (magán vagy jogi személy, a jogi személyek aránya nem haladhatja meg a 25%-ot, azonban 2016-os törvényi változások óta kötelező intézményi taggal rendelkezniük – ez lehet önkormányzat, nemzetiségi önkormányzat vagy karitatív tevékenységet ellátó közhasznú jogállású szervezet). Gazdasági-vállalkozási tevékenységet elsődlegesen végezhet. Nyereségét feloszthatja, azonban legalább felét a tagok személyes közreműködésének arányában, valamint közösségi alapot is létrehozhat. Fő döntéshozó szerve a tagokból álló közgyűlés, ahol az „egy ember, egy szavazat” elve érvényesül.

Forrás: Európai Bizottság 2019 alapján saját szerkesztés

A szociális gazdaság fogalmát több támogatási konstrukció használta, kiemelendő a Regionális Fejlesztési Operatív Program (ROP), amely a fogalmat elsősorban a munkaerőpiacon hátrányos helyzetű emberek foglalkoztathatóságának javítása szempontjából alkalmazta (Tóth et al. 2011). A ROP 3.2.2 konstrukció nonprofit foglalkoztatási projektek megvalósítását finanszírozta a szociális gazdaságban. Az Equal program a munkaerőpiaci esélyegyenlőség megteremtésére irányuló innovatív kezdeményezéseket támogatott. A szociális szövetkezet, mint új jogi forma elterjedését több állami program igyekezett elősegíteni, ugyanis e szervezeti formát tekintette a szociális gazdaság alapvető szereplőjének. Ilyen volt a Szövetkezz 2007 és 2009 program (központi költségvetésből), mely a szervezetek számának növekedését tűzte ki célul, majd a TÁMOP 2.4.3 program (B és D konstrukciója, EU-s támogatással), mely az alacsonyabb gazdasági teljesítményű régiókban élő, hátrányos helyzetű, munkanélküli csoportok foglalkoztatását célozta (NGM 2013). A szociális szövetkezetek száma a

programok hatására gyorsan megnőtt, 2011-re kb. 250 szociális szövetkezet működött, ma pedig ez a szám 3000 szervezet körüli (Európai Bizottság 2019).

A kutatói érdeklődés szintén ekkor vált jelentősebbé a szociális gazdaság és a társadalmi vállalkozások iránt (lásd pl. Csoba et al. 2007, Petheő 2009) – korábban elsősorban a nonprofit szektort kutatták (lásd pl. Nonprofit Kutatócsoport kutatásai), illetve az etikus, érték-alapú, felelős vállalkozások területe volt még kutatott (lásd pl. Pataki és Radácsi 2000). A kutatás mellett a terület oktatásával is ekkor kezdtek el foglalkozni: 2006-ban a Budapesti Corvinus Egyetemen (BCE) indult el az első egyetemi kurzus a társadalmi vállalkozásokról és szociális gazdaságról.

2010 fontos fordulópont a szociális és szolidáris gazdaság intézményi alakulása szempontjából. A civil szervezetek környezetének jelentős és folyamatos romlása figyelhető meg az elmúlt évtizedben (USAID 2018), jellemző a paternalista és központosító állami hozzáállás, a kritikus vagy érzékeny témákkal foglalkozó szervezetek támogatásából való kizárása, esetenként támadása és megbélyegzése, a támogatások átláthatóságának hiánya (Nagy 2016; Edmiston et al. 2016; Szabó és Márkus 2015).

E tendenciák több jogszabályban is megjelennek. Az egyesülési jogról, a közhasznú jogállásról, valamint a civil szervezetek működéséről és támogatásáról szóló 2011. évi CLXXV. törvény (melyet civil törvénynek is neveznek) megváltoztatta a közhasznúság fogalmát olyan módon, hogy annak csupán egy fokozata maradt, amely közfeladat ellátásához kapcsolódik (ez korábban a kiemelkedően közhasznú szervezetek esetében volt elvárás), így a közhasznúság fogalma egyre inkább az állami feladatok átvállalásának szinonimája lett a társadalom és az egyén közös érdekeit ellátó tevékenységek helyett (Sebestény 2016). E törvény hatására csökkent a közhasznú minősítéssel rendelkező szervezetek aránya: míg 2013-ban a szervezetek 55%-a volt közhasznú, addig ez az arány 2016 végére 19%-ra esett (KSH 2018). A 2017. évi LXXVI. törvény a külföldről támogatott szervezetek átláthatóságáról az évente több mint 22 200 euró nemzetközi támogatást (ide nem értve az uniós támogatásokat) kapott egyesületek és alapítványok működését korlátozza, a jogszabály alapján kötelező külföldről támogatott szervezetként regisztrálniuk, és ezt kommunikálniuk kell a honlapjukon, az általuk kiadott sajtótermékekben és egyéb kiadványokban. A szociális szövetkezetek autonómiája is csökkent. E szervezetek legújabb szabályozása kötelezővé tette számukra, hogy intézményi tagok (önkormányzatok, nemzetiségi önkormányzatok vagy jogszabályban meghatározott karitatív tevékenységet ellátó közhasznú jogállású szervezetek) is részt vegyenek a működésükben (2016. évi CXLV. törvény egyes foglalkoztatási tárgyú törvények módosításáról). E törvényeket hazai és nemzetközi körökben, szakmai szervezetekben is tiltakozás fogadta, azonban e tiltakozások ellenére érvénybe léptek.

Mindeközben a társadalmi vállalkozás fogalmának ismertsége az elmúlt években egyre növekszik. Az Ashoka és NESSt mellett új fejlesztő szervezetek és programok jelentek

meg a szociális gazdaság és kifejezetten a társadalmi vállalkozások területén, gyakran üzleti logikára építve, elsősorban a piaci bevételek növelését, a piaci alapú fenntarthatóságot, a társadalmi hatás mérhetőségét hangsúlyozva (pl. Civil Support, Kreáter). Megjelentek a téma iránt érdeklődő bankok (pl. Erste, MagNet, UniCredit), és piaci tanácsadó cégek (pl. PwC, McKinsey). Elindult az első olyan program, amely társadalmi hasznosságú befektetést kínált társadalmi vállalkozásoknak (Impact Accelerator). Változott továbbá az Ashoka és a NESsT megközelítése is: míg az 1990-es években inkább a civil társadalom szereplőit, nonprofit szervezeteket fejlesztettek, ma már a piaci alapú fenntarthatóság hangsúlyosabb és a támogatottak között forprofit szervezetek is megjelentek, pl. 2009 óta a NESsT hagyományos vállalkozásokat is szerepeltet a portfóliójában (Kiss 2018). A társadalmi vállalkozás domináns magyarországi értelmezéseiben eszerint a társadalmi célok piaci, üzleti eszközökkel történő megoldása vált hangsúlyossá. A társadalmi vállalkozás Magyarországon jellemző értelmezése eszerint nem illeszkedik a szolidáris gazdaság víziójához, hiszen a kapitalizmust inkább megreformálni, mint lebontani igyekszik.

Az utóbbi években megjelentek a szociális gazdasággal, társadalmi vállalkozásokkal kapcsolatos szövetségek is, elindult egyfajta hálózatosodás (ez korábban a civil szervezetekre, egyes célcsoportokkal, pl. fogyatékkal élők egyes csoportjaival foglalkozó szervezetekre volt inkább jellemző). Ilyen hálózatok a 2010-ben alapított Szociális Szövetkezetek Országos Szövetsége (SzoSzöv), a 2014-ben alapított Adományboltok Országos Szövetsége (ADSZ), a 2016-ban alapított Magyar Szociális Farm Szövetség, és a 2015-ben alapított Társadalmi Vállalkozások Országos Szövetsége (TAVOSZ). E szövetségek hatása a szakpolitikára azonban igen limitált.

Az utóbbi időben a tudományos érdeklődés, a kutatások és akadémiai programok száma is egyre növekszik. A Debreceni Egyetem (DE) 2014-ben indította el a szociális munka és szociális gazdaság mesterszakot (SOWOSEC), az Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) közösségi és civil tanulmányok mesterképzési szakán fontos téma a közösségi gazdaság. A Miskolci Egyetem (ME) helyi foglalkoztatás fejlesztés témájában kínál képzést. A Pannon Egyetem (PE) az I-SICS Nemzetközi Társadalmi Innovációs versenyt rendezte meg (International Social Innovation Competition), a Pécsi Tudományegyetem (PTE) Simonyi Üzlet és Gazdaságfejlesztési Központja és a Central European University (CEU) is foglalkozott nyári egyetemén a témával (SENSES 2017).

Talán a legújabb és legmeghatározóbb fejlemény, hogy elsősorban a 2011-es EU-s Social Business Initiative (Kezdeményezés a társadalmi vállalkozásért) hatására jelenleg a társadalmi vállalkozások elsősorban a foglalkoztatáspolitikai fókuszában vannak, és főként munkaerőpiaci integrációhoz kapcsolódó támogatásokban részesülnek. 2016-ban a Gazdasági Fejlesztési és Innovációs Operatív Program (GINOP) keretében elindult egy kiemelt projekt („Társadalmi vállalkozások ösztönzése – GINOP-5.1.2 kiemelt projekt”), amely

kifejezetten társadalmi vállalkozásokat támogat, melyeket a következőképpen definiál: „társadalmi vállalkozásnak tekinthetőek azon nonprofit és civil szervezetek, amelyek társadalmi célkitűzéseik mellett üzleti területen megvalósítható célkitűzésekkel is rendelkeznek, gazdálkodásuk eredményét a társadalmi cél érdekében visszaforgatják, költségvetésükben és szervezeti működésükben érvényesítik a részvételen alapuló döntéshozatal elvét” (Nemzetgazdasági Minisztérium – NGM 2015: 6). A kiemelt projekthez kapcsolódva már működő vagy újonnan alakított társadalmi vállalkozások számára pályázati felhívások (GINOP 5.1.3-16, GINOP-5.1.7-17) is megjelentek az elmúlt években (NGM 2016, NGM 2017). E felhívások az uniós SBI definíciót hivatkozzák (a programokat az ESZA társfinanszírozza), ahol a társadalmi és üzleti szempontok mellett a részvételi döntéshozatal, az érintettek bevonása is fontos szempontként fogalmazódik meg. A hátrányos helyzetű régiókban megvalósuló projekteket támogató program alapvető célja a tartós foglalkoztatási lehetőségek létrehozása. Ennek megfelelően a pályázatban kötelező a célcsoportból (álláskereső vagy közfoglalkoztatottak, akik 50%-ának hátrányos helyzetűnek vagy megváltozott munkaképességűnek kell lennie) új munkavállalókat alkalmazni (NGM 2016). A pályázati források mellett társadalmi vállalkozások számára elérhető kamatmentes hitel is, a Foglalkoztatás ösztönzése célú Hitelprogramban (GINOP 8.8.1.-17), ha a foglalkoztatást ösztönző beruházásokat valósítanak meg. E konstrukciók mellett a társadalmi innováció és szolidáris gazdaság fogalmai is megjelennek egyes programokban. A közfoglalkoztatás alapjain szerveződő szociális szövetkezeteket célzottan támogatja a központi költségvetésből a „Fókuszban az önkormányzati tagsággal rendelkező közfoglalkoztatás alapjain szerveződő szociális szövetkezetek” program, amely a foglalkoztatás előmozdítása érdekében összekapcsolja a szociális szövetkezeteket a közfoglalkoztatással (a fő szereplők és elérhető támogatások összefoglalását lásd: Európai Bizottság 2019 4. fejezet). A közfoglalkoztatás alapjain szerveződő szociális szövetkezetek támogatására (pénzügyileg önfenntartóvá tételének erősítésére) vonatkozó támogatási programot a Belügyminisztérium írta ki, eddig 199 önkormányzati kötődésű szociális szövetkezetet támogatott (Mihály 2019a).

A SZOCIÁLIS ÉS SZOLIDÁRIS GAZDASÁG AZ ÉRINTETTEK PERSPEKTÍVÁJÁBÓL

A szociális és szolidáris gazdaság szereplői, bár forprofit formában is működhetnek, jellemzően a szövetkezeti vagy a civil szférából kerülnek ki (lásd G. Fekete et al. 2017b). A magyar országtanulmányhoz kapcsolódó kutatás keretében 2018 tavaszán 35 kérdőívet dolgoztunk fel, amelyeket a közsféra képviselői, kutatók, fejlesztő szakemberek és támogatók töltöttek

ki, és egy szakértői találkozót szerveztünk (2018 szeptemberében), amelyen 12 eltérő háttérű szakértő (közsféra képviselői, kutatók, fejlesztő szakemberek és támogatók) vett részt.

A magyar ország tanulmány (Európai Bizottság 2019) készítése során végzett kutatásunk megkérdezettjei kiemelték az államszocializmus szerepét, mind a szövetkezetek, mind a civil szektor fejlődése szempontjából. A kérdőív több válaszadója hangsúlyozta, hogy az államszocializmus alatt a szövetkezetekkel kapcsolatban negatív emlékek alakultak ki, amelyek az államszocializmus összeomlása után akadályozták az új szövetkezetek megjelenését (Európai Bizottság 2019). Mindazonáltal az uniós csatlakozást követően, a kiskereskedelmi szektorban egyre egyenlőtlenebbé váló hatalmi viszonyok (kiskereskedelmi lánc és termelő) következtében illetve az Európai Unió hatására megnövekedett az érdeklődés a Termelési és Értékesítési Szövetkezetek alapítására is. A Termelési és Értékesítési Szövetkezetek (TÉSZ) azonban a piaci integrációt célozzák, azaz a TÉSZ-ek szószólói a globális világgazdaságba történő integrációban látják a szövetkezetek szerepét (lásd Kovács et al. 2019). Ez a fajta megközelítés mérsékli ugyan, de megszüntetni nem tudja a termelők kiszolgáltatottságát a kiskereskedelmi láncokkal szemben, illetve szembe megy a szolidáris gazdaság és a szövetkezeti mozgalom víziójával (ibid.). Másrészt a szociális szövetkezetek elterjedése – melynek oka alapvetően az elérhető uniós és állami támogatás volt, nem pedig alulról szerveződő közösségi folyamatok – mutatja a társadalmi problémák üzleti megoldásai felé irányuló érdeklődés erősödését. Ez a növekedés ugyanakkor elsősorban az EU és az állami szakpolitika hatásának, nem pedig alulról felfelé irányuló folyamatoknak köszönhető (Európai Bizottság 2019).

Több kérdőíves válaszadó jelezte, hogy a civil és nonprofit szektor rendkívül gyors fejlődésen ment keresztül az rendszerváltás után. Ez a növekedés statisztikailag is kimutatható a szektor fő mutatói – a szervezetek száma, bevételek reálértéke és a foglalkoztatottak száma alapján is. Ugyanakkor az állampolgári aktivitás és önkéntesség mértéke nem erősödött hasonló mértékben (Lásd CIRIEC 2012, Perpék 2017 in Európai Bizottság 2019).

A rendszerváltás után a szociális és szolidáris gazdaság szereplőinek mozgásterét jelentősen alakították nemzetközi fejlesztő szervezetek, az Európai Unió és az állam. A nemzetközi fejlesztő szervezetek szerepe a rendszerváltás után jelentős volt. Hasonlóan Kelet-Közép-Európa más országaihoz (Baturina et al., megjelenés alatt) Magyarországon is megjelentek a civil szektort stabilizálni kívánó nemzetközi fejlesztő szervezetek és ezek között a társadalmi vállalkozók megerősítését célzó Ashoka és a társadalmi vállalkozásokat segítő NESST, aminek célja eredetileg az volt, hogy a civil szervezetek pénzügyi fenntarthatóságát a piaci jövedelemszerzési képességükön keresztül növeljék. A közösségi gazdaság, szolidáris gazdaság vagy szociális gazdaság a rendszerváltás első évtizedében nem volt meghatározó Magyarországon. Nem tudunk akkoriban Magyarországon aktív olyan fejlesztő szervezetről, ami ezeket a koncepciókat használta volna.

A társadalmi vállalkozásokat fejlesztő nemzetközi szervezetek² szerepe elsődleges fontosságú a fogalom bevezetésében, nagymértékben népszerűsítették a „társadalmi vállalkozás” és „társadalmi vállalkozó” kifejezést, és megközelítéseiik jelentősen formálták a fogalom magyarországi értelmezését. A „társadalmi vállalkozó” és a „társadalmi vállalkozás” (azaz a civil szervezetek piacról szerzett jövedelmének erősítése) olyan fogalmak, amelyeket nemzetközi fejlesztő szervezetek úgy vezettek be, hogy kevésbé reflektáltak a magyar kontextusra. Magyarország a globális gazdaságban betöltött félperifériás helyzete, a magas adóterhek, a jóléti szolgáltatások leépítése vagy a szövetkezetekkel szembeni ellenérzések, mind olyan jellemzői a magyar kontextusnak, amelyeket fontos lenne figyelembe venni a társadalmi vállalkozások fejlesztése során. Ezenfelül maguk a „társadalmi vállalkozás” és „társadalmi vállalkozó” fogalmak is olyan narratívákba illeszkednek, amelyek kritizálhatóak. A társadalmi vállalkozó narratívája például a „hős vállalkozók” sikertörténeteire alapul (Drayton 2006, Ashoka 2012). Ennek a narratívának azonban veszélye, hogy „politikátlanítja” a társadalmi változást (Dey és Steyaert 2010, Cho 2006, bővebben lásd: Mihály 2017), azaz olyan „optimista képet ad a társadalmi változásról”, amelyet a racionalitás, hasznosság, haladás és individualizmus jellemez, és ezáltal „politikátlanít”, azaz túlságosan leegyszerűsít természeténél fogva komplex kérdéseket a társadalmi változással kapcsolatban (Dey és Steyaert 2010: 86). Amikor a „társadalmi vállalkozók olyan értékek mentén cselekszenek, amelyeket ők társadalmilag hasznosnak nyilvánítottak, akkor máris azzal az ismeretelméleti és politikai feltevéssel élnek, hogy képesek közvetíteni, hogy mi számít közérdeknek. A társadalmi érték, vagyis annak meghatározása, hogy mi rejlik a társadalom/közösség tagjainak közös érdekében tipikusan deliberatív folyamat, azaz a társadalom/közösség fontos, hogy részt vegyen azokban a döntésekben, amik őket közvetlenül érintik. A társadalmi célok meghatározásában és elérésében a társadalmi vállalkozó narratíva ezzel szemben egy olyan egyéncéppontú („subject-centred”), piaciorientált megközelítést támogat amely teljességgel mellőzi a deliberatív/politikai folyamatokat” (Cho 2006: 49), ezáltal megkérdőjelezhetővé téve a társadalmi vállalkozó által szervezett társadalmi vállalkozás legitimitását.

A Magyarországon jelentős szerepet betöltő NESST a társadalmi vállalkozás piaci jövedelem szerinti narratívájára épített, azaz a civil szervezetek pénzügyi fenntarthatóságát a

2 A nemzetközi fejlesztő szervezeteken túl a 2000-es években hazai fejlesztő szervezetek is elkezdtek foglalkozni a társadalmi vállalkozások területével (pl. Civil Support Közhasznú Nonprofit Kft. – civilsupport.hu, Kreater Társadalmi Innovációs Ügynökség - igenschool.info, lásd Európai Bizottság 2019). E szervezetek megközelítései többnyire illeszkednek a NESST által is képviselt, a társadalmi vállalkozások piacról szerzett jövedelem narratívájába, mely a kapitalizmus keretei között képzel el a társadalmi vállalkozásokat, és a magyar kontextusra kevésbé reflektál.

piaci jövedelemszerzési képességükön keresztül kívánta megerősíteni.³ A társadalmi vállalkozás piaci jövedelem szerinti narratívája azért vitatható, mert olyan belső logikát támogat, amely beleilleszkedik a neoliberais diskurzusba, és legitimálja a jóléti állam leépítését (Davies 2014: 72). Amin (2009) emiatt fontosnak tartja, hogy a szakpolitika felismerje a piaci és a jóléti célok közötti feszültséget és óvatosságra int a jóléti állam privatizáción keresztüli erodálódását illetően. Mivel minőségi különbség van az állam és a társadalmi vállalkozások által nyújtott jóléti szolgáltatásokban, „nem engedhetjük, hogy a szociális gazdaság jóléti funkciója az állam szerepének lemásolása vagy helyettesítése legyen” (Amin 2009: 8).

A szociális és szolidáris gazdaság alakításában jelentős szerepe van az Európai Uniónak mind Kelet-, mind Nyugat-Európában. A globális gazdaság centrumországainak számító nyugat-európai országokban azonban kiépültebb a jóléti állam (diverzebb a támogatási struktúra és több normatív alapú támogatás érhető el), illetve a jóléti állam kiépültségéből adódóan is jelentősebb az EU-s fejlesztési források nemzetállami vagy regionális társfinanszírozásának mértéke, illetve a szociális és szolidáris gazdaság szervezetei (civil szektor, szövetkezetek, stb.) számára is jelentősebb mozgástér marad az érdekérvényesítésre. A globális gazdaság félperifériáján lévő Kelet-Európában ezzel szemben kevésbé kiépült a jóléti állam és kevesebb normatív támogatás érhető el, az európai uniós források és az azokhoz kapcsolódó szabályozások (pl. szociális szövetkezetek) jelentősen befolyásolják a szociális és szolidáris gazdaság alakulásának irányát (Baturina et al., megjelenés alatt), illetve a szociális és szolidáris gazdasághoz kapcsolódó érdekérvényesítő szervezetek kevésbé kiépültek, és a mozgástér is szűk számukra az érdekeik érvényesítésére.

Az Európai Unió szakpolitikáiban az 1990-es évek vége óta a „társadalmi vállalkozás” és „társadalmi innováció” egyre inkább meghatározó (Fougère, Segercrantz, Seeck 2017). Illeszkedve az inkluzív növekedés, teljes foglalkoztatás és a „versenyképes társadalmi piacgazdaság” eszményébe, az Európai Bizottság stratégiai jelentőségűnek nyilvánította a társadalmi vállalkozást és szociális gazdaságot a területi kohézió és a társadalmi integráció elérése érdekében (Európai Bizottság 2011). Új gazdasági növekedési stratégiájának integráns részeként az Európai Unió kiemelten támogatja a foglalkoztatási szerepet betöltő társadalmi vállalkozásokat (lásd: Európai Parlament és Európai Bizottság 2013). A társadalmi vállalkozást az európai uniós szakmai anyagokban (lásd pl. Európai Bizottság 2011) azonban mind a gazdasági növekedés motorjának, mind a társadalmi problémák megoldásának tekintik (Fougère, Segercrantz, Seeck 2017), elfedve ezzel a gazdasági növekedés társadalmi egyenlőtlenségeket és környezeti terheket generáló hatását. Ezen felül a társadalmi

3 A 2000-es évektől pedig a civil szervezetek vállalkozói lábának erősítésén túl a vállalkozói jogi formákban (kft., bt.) működő szervezetek számára igyekeztek segíteni a társadalmi cél erősítését.

vállalkozás/szociális gazdaság diskurzus alapjaiban „pozitív”: Az Európai Bizottság értelmezésében a társadalmi vállalkozás olyan vállalkozás, amely egy társadalmi cél (közjó) elérése érdekében gazdasági tevékenységet folytat, gyakran társadalmi innováció formájában. A társadalmi innováció mögötti érvelési logika körkörös: a társadalomban olyan problémák vannak, amik megoldásához új megközelítésekre van szükség – a társadalmi innovációt sikeresebbnek tekinti a szakpolitika mint más alternatívákat – így társadalmi innovációra jobban van szükségünk, mint más alternatívákra (Fougère, Segercrantz és Seeck 2017).

A magyar állam többnyire az európai uniós forrásokhoz kapcsolódva támogatta a szociális és szolidáris gazdaság szervezeteit. A támogatás szakpolitikai érvelésében, illeszkedve az EU-s irányelvekhez, a magyar állami támogatás főként a szociális és szolidáris gazdaság szervezeteinek munkaerőpiaci-integrációs szerepének erősítését célozta. A szociális és szolidáris gazdaság jogi formái közül sokáig kiemelt figyelmet kaptak a szociális szövetkezetek. A szociális szövetkezetek alapítására elérhető támogatási programok egyaránt illeszkedtek az Európai Unió kohéziós és társadalmi integrációs politikájához, tehát hátrányos helyzetű régiókban élő, hátrányos helyzetű, munkanélküli csoportok foglalkoztatását és taggá válását kívánták elérni olyan szociális szövetkezetekben vagy más nonprofit szervezetekben, amelyek az induló pályázati támogatás lejárta után a piacról származó jövedelmükkel képesek fenntartani a működésüket (lásd a tanulmány előző részében). A szociális szövetkezetek jelentős része EU-s támogatásoknak köszönhetően jöttek létre, azonban a támogatások lejárta után inaktívvá, ún. „alvó” szervezettékké váltak (Hamza et al. 2018).

Jelentősebb adókedvezmények, tudatosabb közbeszerzés és fizetőképes kereslet hiányában nem tudtak a támogatási időn belül piacilag fenntarthatóvá válni a többnyire a társadalmilag és területileg is marginalizált területeken létrejövő szervezetek. A szociális és szolidáris gazdaság szervezetei között földrajzi elhelyezkedésük szerint jelentős egyenlőtlenségek tapasztalhatóak, legyen szó a szakmai támogatási programokhoz, információhoz, hálózatokhoz, piacokhoz vagy képzett munkaerőhöz való hozzáférésről. E tényezők mind nagyobb mértékben érhetőek el a fővárosban, azonban pont a marginalizált vidéki területeken lenne a jelenlétükre leginkább szükség (Európai Bizottság 2019). A munkát terhelő magas járulékok következtében a támogatási idő lejárta után az EU-s pályázatok hatására létrejövő szociális szövetkezetek sokszor a munkavállalóik foglalkoztatásához szükséges bevételeket sem tudják kitermelni. A Magyarországon elérhető támogatási programokban a szociális és szolidáris gazdaság diskurzusa (illeszkedve az európai uniós szociális és szolidáris gazdaság szakpolitikai diskurzusához) is alapjaiban „pozitív” és kevésbé reflektál a munkanélküliség strukturális okaira.

A magyar országtanulmány során megkérdezett érintettek elismerték és többen nagyra értékelték, hogy a társadalmi vállalkozások számára jelentős európai uniós

finanszírozási források állnak rendelkezésre, azonban a finanszírozással kapcsolatban számos problémát kiemeltek. Ilyen problémák voltak például, hogy a szektor fejlődése jelentősen függ az EU által társfinanszírozott állami támogatásoktól, kevésbé jellemzőek az alternatív finanszírozási források. Az uniós támogatások felhasználásában azonban hiányzik a hosszú távú finanszírozási stratégia; a felelős döntéshozók között alacsony szintű az együttműködés; a jelenlegi finanszírozási programok kiszámíthatatlanok és bürokratikusak, és a pénzügyi fenntarthatósággal kapcsolatban gyakran irreális elvárásokat támasztanak. Néhány válaszadó kitért arra a problémára, hogy bár elérhetőek jelenleg bizonyos innovatív eszközök, pl. hitelek társadalmi vállalkozások számára, azok főként a nagyobb szervezetek számára hozzáférhetőek. A korrupció jelenségét szintén több válaszadó említette, akik problémának érzékelték az átláthatóság hiányát, valamint „járulékvadász” viselkedést erősítő, nem megfelelően menedzselte támogatási konstrukciókat. Szakpolitika szintjén pozitívumként jelent meg a szociális szövetkezetektől eltérő formában működő társadalmi vállalkozások felé történő nyitás, valamint a létrehozott előminősítési rendszer, amely a társadalmi és gazdasági tényezőkre egyaránt összpontosít, illetve az elérhető szakmai mentorálás. Előrelépésnek tekintette néhány szakértő, hogy a támogatáspolitikát a hátrányos helyzetű csoportokra és régiókra fókuszál, azonban problémaként merült fel az átfogó szakpolitikai stratégia hiánya. Továbbá kritika érte a szakpolitika túlzott fókuszát a munkaerőpiaci integrációra és a piaci alapú fenntarthatóságra a hátrányos helyzetű célcsoportok megerősítése, képessé tétele helyett, amely azonban szükséges lenne a hátrányos helyzetű régiókban élők, a mélyszegénységben szocializálódó és a generációs munkanélküliségben érintettek számára (lásd részletesebben Európai Bizottság 2019).

Az Európai Uniótól független állami források, a szociális és szolidáris gazdaság egy szűk köre, a szociális szövetkezetek számára érhetőek el. Szemben a manchesteri irányelvekkel, 2016 óta nem alakulhatnak Magyarországon alulról szerveződve szociális szövetkezetek. 2014 óta lehetséges (G. Fekete et al. 2014), 2016 óta pedig kötelező a szociális szövetkezetekben az intézményi tagság (önkormányzatok, nemzeti önkormányzatok vagy jogszabályban meghatározott karitatív tevékenységet ellátó közhasznú jogállású szervezetek). A törvény hatására több alulról szerveződő szociális szövetkezet is úgy döntött, hogy lemond a szociális szövetkezetben elérhető kedvezményekről és szövetkezeté vagy más, nonprofit szervezetté alakul át (lásd Szoszöv 2016). A magyar országtanulmány (Európai Bizottság 2019) keretein belül végzett érintetti (stakeholder) kutatásunk válaszadói közül néhányan aggodalmukat fejezték ki a szociális szövetkezetekre vonatkozó jelenlegi jogszabályi változások miatt, amelyek következtében jelentősen csökken e szervezetek autonómiája (államtól való függetlensége), illetve amiatt is hogy a szociális szövetkezetek összekapcsolódnak az állami közmunka programokkal.

A közfoglalkoztatás és a szociális szervezetek összefonódása több szempontból is problematikus. Az önkormányzatokhoz kötődő szociális szervezetek kiemelt támogatásával az állam a szociális és szolidáris gazdaság egyetlen szereplőjét támogatja, továbbra is megvonva a támogatást az alulról szerveződő kezdeményezésektől, ezzel akadályozva azok fejlődését. Az önkormányzati tagsággal rendelkező szociális szervezeteknél az is probléma, hogy a közfoglalkoztatás logikájába kell beleilleszteniük a tevékenységüket, ha szeretnének állami támogatáshoz jutni. A közfoglalkoztatás a 2000-es évek elején egyre erősödő társadalmi feszültségek eredményeként kialakuló szociálpolitikai fordulat része (Mihály 2019b, 2020). Az 1989-et követő politikai átmenet után kialakuló „jóléti függőség” szociálpolitikájának véget vetve az állam az állampolgárok munkaerőpiaci aktiválásában látta új szerepét (Vidra 2018).

„A 2000-es évek elejétől Magyarország mind jobb-, mind baloldali kormányai a jóléti („welfare”) állam színlelése helyett a „munkaalapúnak”, illetve „munkaközpontúnak” nevezett – valójában inkább munkakényszeren („workfare”) alapuló – modellt építik (Csoba 2010; Éber 2018; Vidra 2018), a „képessé tételt” munkára való szocializálásként értelmezik. Hangsúlyozzák az egyén felelősségét a munkanélküliség felszámolásában („responsibilization”), figyelmen kívül hagyják a munkanélküliség strukturális okait és támogatják az államot a jóléti szolgáltatások leépítésében (van Baar 2012; Keller et al. 2016). A társadalmilag és térben is marginalizált romák felülreprezentáltak a közfoglalkoztatási programokban (van Baar 2012). A közfoglalkoztatási programokhoz kapcsolódóan gyakran jelenik meg a „segély helyett közmunka” narratíva. Ez a narratíva azért vitatható, mert azáltal, hogy a szegényeket „érdemes” és „érdemtelen” szegényekre osztja, rasszizálja a szegénységet. „Érdemtelen” szegények ebben a narratívában azok, akik „önhibájukból élnek szegénységben” („a romák, akik nem szeretnek dolgozni”), és az „érdemes” szegények azok, akiknek „jár segítség”, hiszen „önhibájukon kívül” élnek szegénységben („a nem romák, akik a gazdasági szerkezetváltás vagy a pénzügyi válság áldozataivá váltak”) (Vincze 2014b).” (Mihály 2019b: 143)

A szakértői kérdőívek és az érintettekkel szervezett találkozó során a szociális és szolidáris gazdaság érintettjei kiemelték a jogi és fiskális keretek fontosságát is. Több válaszadó szerint a szociális és szolidáris gazdaság kezdeményezések számára a jogi és fiskális környezet kiszámíthatatlan, gyorsan változó. A megkérdezett szakértők kiemelték a közelmúltban elfogadott szabályozást a szociális szervezetekről, a magas foglalkoztatási járulékok és ÁFA hatását, a társadalmi vállalkozásoknak nyújtott adókedvezmények hiányát, valamint az adminisztratív terheket.

A megkérdezett szakértők szerint az EU-tól független állami források (pl. normatív támogatás, hitelek vagy társadalmilag felelős közbeszerzés) is hiányosak. Azon túl, hogy az Európai Uniótól független állami támogatás alacsony szintű, eloszlását tekintve is aránytalan. Az EU-tól független állami támogatás polarizálta a non-profit szektort már 2010 előtt is. Bocz (2009) kutatása rávilágít arra, hogy az államközeli szervezetek (pl. volt kht.-k) jóval nagyobb mértékben részesültek állami támogatásban, mint az alulról szerveződő civil szervezetek. 2010 után a civil szervezetek helyzete tovább romlott az állami és az uniós támogatások csökkenése; a helyi önkormányzati támogatások, vállalati és egyéni magánadományozók adományainak alacsony mértéke; és a kevés egyéb elérhető forrás miatt (USAID 2015). Több kérdőívben felmerült a szektor fejlődését korlátozó területként az állam jelenlegi hozzáállása a civil társadalomhoz, valamint a központosító tendenciák. Az alulról szerveződő, stabil pénzügyi támogatásokhoz nem jutó társadalmi vállalkozások esetenként nemzetközi támogatók által nyújtott finanszírozásra támaszkodnak, ami miatt megbélyegezhetik őket (Európai Bizottság 2019).

A társadalmi vállalkozásokhoz kapcsolódó oktatás és tudástermelés is erősödött az elmúlt 8-10 évben, és ebben az Európai Unió szerepe meghatározó. A szociális és szolidáris gazdasághoz kapcsolódó tudástermelésben kiemelt szerep jut a társadalmi vállalkozás fejlesztő szervezeteknek. E szervezetek azonban saját társadalmi vállalkozás definíciójukhoz illeszkedve végzik el a kutatásokat. A Kezdeményezés a Társadalmi Vállalkozásért (Social Business Initiative - SBI) és az ahhoz kapcsolódó nyomonkövetési intézkedések prioritásként határozták meg a társadalmi vállalkozások láthatóságának növelését. Így az utóbbi években számos uniós finanszírozású kutatás valósult meg, több új tanulmány (így a magyar országjelentés is) (Európai Bizottság 2019) megjelent. A megjelenő tanulmányok azonban sokszor mérsékelten kérdőjelezzik meg a szociális és szolidáris gazdasághoz kapcsolódó nyugati elméleteket és kevésbé reflektálnak a magyarországi intézményi kontextusra (Mihály 2017). A társadalmi vállalkozások kutatásai nem támaszkodnak szisztematikusan adatgyűjtésekre, reprezentatív adatbázisokra. Az ilyen típusú adatgyűjtés azonban nem is lehetséges a társadalmi vállalkozás fogalmának egységes definíciója nélkül.

Abból adódóan, hogy a társadalmi vállalkozások egymással való együttműködése alacsony, a hálózatosodásuk és az érdekképviselőik szintje is alacsony, ami érthető, figyelembe véve azt, hogy a társadalmi vállalkozások jellemzően támogatási programokhoz kapcsolódva jöttek létre. Mindemellett azt is fontos kiemelni, hogy az állam a társadalmi vállalkozásokat érintő döntésekben sem kezeli a társadalmi vállalkozások érdekeit képviselő szervezeteket egyenlő partnereként. A szociális szövetkezetek autonómiájának csökkenését eredményező szabályozás ellen (2016. évi CXLV. törvény egyes foglalkoztatási tárgyú törvények módosításáról) például több társadalmi vállalkozást is tömörítő szervezet is felemelte a hangját. A szociális szövetkezeteket 2010 óta tömörítő Szoszöv nyilvánosan és

több csatornán is tiltakozott (lásd: szoszov.hu), míg a 2015-ben létrejövő a társadalmi vállalkozásokat tömörítő TAVOSZ a döntéshozókkal történő nyilvános konfrontációt kerülve képviselte tagjainak érdekeit (lásd: tavosz.hu)

KONKLÚZIÓ

A szociális és szolidáris gazdaság formális szervezeteit a magyar állam, az EU és a nemzetközi fejlesztő szervezetek a jelenlegi gazdasági berendezkedés megreformálásának irányába tolják. A nemzetközi (és hazai) fejlesztő szervezetek a szociális és szolidáris gazdasági kezdeményezések piaci fenntarthatóságát igyekeznek erősíteni, azonban a magyar kontextus sajátosságaira többnyire kevésbé reflektálnak.

A jellemzően az Európai Unió szociális (ESZA) és kohéziós (ERFA) alapjaiból finanszírozott programok és a központi költségvetésből finanszírozott közfoglalkoztatás is elérhető a szociális és szolidáris gazdaság szervezeteinek egy bizonyos köre számára. Ezek a források azonban narratíváikban a területileg és társadalmilag is marginalizált lakosságot teszik felelőssé a strukturális munkanélküliség felszámolásában. Az állam finanszírozási stratégiájában a szociális és szolidáris gazdaság szervezeteinek egy szűk körét az önkormányzati vagy más intézményi tagsággal rendelkező, közfoglalkoztatásban is érintett szociális szövetkezeteket támogatja, kizárva így a támogatásból a részvételi demokráciára nagyobb lehetőséget biztosító, alulról szerveződő kezdeményezéseket. Az Európai Unió finanszírozási stratégiájával pedig az a probléma, hogy a projektidő lejárta után megszűnik a finanszírozás, így hagyva magára a társadalmilag és területileg marginalizált csoportokat a strukturális egyenlőtlenségek megoldásában.

A szövetkezetek a szociális és szolidáris gazdaság fontos szereplőivé válhatnának, azonban az államszocializmus idejében jellemző kényszerített szövetkezetesítés következtében a mindennapi emberek ellenérzése magas a szövetkezetekkel szemben. A 2006-os szabályozás után lehetővé vált, majd az uniós finanszírozásnak köszönhetően megugrott a szociális szövetkezetek száma Magyarországon. A szociális szövetkezeteket azonban jellemzően uniós projektekhez kapcsolódva alapítottak, majd „alvó” állapotba kerültek a finanszírozási idő lejárta után. A szövetkezeti szakirodalomban és szövetkezeti mozgalomban a rendszerváltás és az uniós csatlakozás után felerősödött a piaci integráció narratívája, ami a globális világgazdaságba történő integrációban látja a szövetkezetek szerepét. Ez a fajta megközelítés szembe megy a szolidáris gazdaság és a szövetkezeti mozgalom víziójával.

A civil szektor intézményesülése során – a nyugat-európai trendekhez igazodva – a civil szféra szolgáltató jellege kapott hangsúlyt. Ennek eredményeképpen a civil szférában a mozgalmi, érdekérvényesítő jelleg mérsékelten alakult csak ki. Az állami támogatások kiszámíthatatlansága, egyenlőtlen eloszlása és az európai uniós vagy más nemzetközi donor szervezeteken keresztül elérhető finanszírozás projektalapú, ami a szolgáltatások biztosítását is nehézkessé teszi. A jelenlegi kormányzat pedig központosítja a szolgáltatásokat, nem partnerként, hanem inkább alárendelt félként tekint a civil szervezetekre, és az autonóm kezdeményezések támogatását mellőzi. A jelenlegi politikai hatalom kimondottan ellenséges az érdekérvényesítés alapjain szerveződő, valamint a kritikusabb, nem a kormányzati kommunikációba illeszkedő témákkal foglalkozó civil szervezetekkel kapcsolatban.

A szociális és szolidáris gazdasághoz kapcsolódó tudástermelésben kiemelt szerep jut a társadalmi vállalkozás fejlesztő szervezeteknek, amelyek saját társadalmi vállalkozás definíciójukhoz illeszkedve végzik el a kutatásokat. A fejlesztő szervezeteken túl a kutatási források növekedésének is köszönhetően egyre nagyobb érdeklődés övezi a társadalmi vállalkozás, szociális gazdaság és társadalmi innováció témákat. A kutatások azonban sokszor mérsékelten kérdőjelezik meg a szociális és szolidáris gazdasághoz kapcsolódó nyugati elméleteket és kevésbé reflektálnak a magyarországi intézményi kontextusra.

Vannak olyan szervezetek, amelyek a társadalmi vállalkozások érdekeinek képviselőiére jöttek létre, azonban többnyire kevés tagszervezettel és kis befolyással rendelkeznek. Az érdekérvényesítéssel kapcsolatos tevékenységüket nehezíti, hogy az állam nem kezeli őket egyenrangú partnerként az őket érintő döntések meghozatalában.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Amin, Ash (2009): Locating the social economy. In: *The social economy. International perspectives on economic solidarity*. Szerk.: Ash Amin. Zed Books.

Ashoka (2012): *Jahresbericht 2012*. Interneten: <https://www.ashoka.org/media/24024/download> (Letöltve: 2016.10.25.)

Bartal Anna Mária (2005): *Nonprofit elméletek, modellek, trendek*. Századvég Kiadó.

Baturina, Danijel – Mihály, Melinda – Haska, Erika – Agolli, Ariola – Ciepielewska-Kowalik, Anna – Kiss, Julianna – Bashevska, Marija – Srbijanko, Korunovska Jana – Rakin, Dina – Radojicic, Vladimir (megjelenés alatt): The role of external funding in the development of social entrepreneurship in CEE. In: *Routledge Studies on Social Enterprise and Social Innovation Vol. 1: Social Enterprise in Eastern Europe*. Szerk.: Jacques Defourny, Marthe Nyssens and Melinda Mihály. Routledge.

- Bényei Andrásné – Bíró Endre – Kinyik Margit – Nagy Ádám – Nizák Péter – Péterfi Ferenc (2007): A kormányzat civil stratégiája és az ehhez fűzött szakmai álláspont In: *Civil Szemle*, Vol. 4., No. 2.: 5–54.
- Bocz János (2009): *A nonprofit szektor strukturális átalakulása Magyarországon. A magyar nonprofit szektor az 1990-es évek elejétől a 2000-es évek közepéig*. PhD-értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológiai Doktori Iskola.
- Bodovics Éva (2019): Újabb fordulat a láthatáron? Egy környezettudatosabb történetírás felé. In: „Eloszta bőkezűen; és termő fa gyanánt.” *Tanulmányok Kövér György születésnapjára*. Szerk.: Koloh Gábor – Papp Viktor – Tótság Áron. RODOSZ Bihar-Varadinum Script.
- Cho, Albert Hyunbae (2006): Politics, values and social entrepreneurship. A critical appraisal. In: *Social Entrepreneurship*. Szerk.: Mair, Johanna – Robinson, Jeffrey – Hockerts, Kai. Palgrave MacMillan.
- CIRIEC (2012): *A szociális gazdaság az Európai Unióban* – CIRIEC (A Köztulajdonú, Szociális és Szövetkezeti Gazdaság Nemzetközi Kutató- és Tájékoztatóközpontja) által az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság részére készített jelentés összefoglalása. Elérhető: http://www.eesc.europa.eu/resources/docs/a_ces11042-2012_00_00_tra_etu_hu.pdf (Letöltve: 2018. október 24.)
- Coraggio, Jose – Eynaud, Philippe – Ferrarini, Adriane – Filho, Genauto Carvalho de França – Gaiger, Luis Inácio – Hillenkamp, Isabelle – Kitajima, Kenichi – Laville, Jean-Louis – Lemaître, Andrea – Sadik, Youssef – Veronese, Marília – Wanderley, Fernanda (2015): The theory of social enterprise and pluralism: Solidarity-type social enterprise. In: *Civil society, the third sector and social enterprise. Governance and democracy*. Szerk.: Laville, Jean- Louis – Young, Dennis R. – Eynaud, Philippe. Routledge.
- Csoba Judit – Frey Mária – G. Fekete Éva – Lévai Márta – Soltész Anikó (2007): *Szociális gazdaság kézikönyv*. Országos Foglalkoztatási Közalapítvány.
- Davies, Anna (2014): Social innovation process and social entrepreneurship. In: *Theoretical Approaches to Social Innovation. A critical literature review*. Szerk.: Howaldt, Jürgen – Butzin, Anna – Domanski, Dmitri – Kaletka, Christoph. Sozialforschungsstelle.
- Defourny, Jacques – Nyssens, Marthe (2009): Conceptions of Social Enterprise and Social Entrepreneurship in Europe and the United States: Convergences and Divergences. In: *Journal of Social Entrepreneurship*, Vol. 1., No. 1.: 32–53.
- Defourny, Jacques – Nyssens, Marthe (2014): The EMES approach of social enterprise in a comparative perspective. In: *Social Enterprise and the Third Sector. Changing European Landscapes in a Comparative Perspective*. Szerk.: Defourny, Jacques – Hulgård, Lars – Pestoff, Victor A. Routledge.

- Dey, Pascal – Steyaert, Chris (2010): The politics of narrating social entrepreneurship. In: *Journal of Enterprising Communities: People and Places in the Global Economy*, Vol. 4., No. 1.: 85–108.
- Drayton, Bill (2006): Everyone a Changemaker: Social Entrepreneurship's Ultimate Goal. In: *In-novations*, Vol. 1., No. 1.: 80–96, Elérhető: <https://ssrn.com/abstract=980722>, (Letöltés dátuma: 2016. 10. 25.)
- Edmiston, Daniel – Aro, Jari – Havas Attila – Molnár, György (2016): *Public Policy, Social Innovation and Marginalisation in Europe: A Comparative Analysis of Three Cases*. CRESSI Working Paper Series No. 33/2016. University of Oxford.
- Európai Bizottság (2011): *Social Business Initiative – Creating a favourable climate for social enterprises, key stakeholders in the social economy and innovation*, COM/2011/0682 final, Communication from the Commission, Elérhető: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52011DC0682>. Letöltve: 2020. február 8.
- Európai Bizottság (2013): *Social economy and social entrepreneurship*. Social Europe guide, Volume 4. Publications Office of the European Union.
- Európai Bizottság (2019): *Social enterprises and their ecosystems in Europe. Updated country report: Hungary*. (Szerzők: Kiss Julianna – Mihály Melinda) Publications Office of the European Union. Elérhető: <http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/4246/> (Letöltés ideje: 2019.10.02.)
- Európai Parlament és Európai Bizottság. (2013): *Regulation (EU) No 1304/2013 of the European Parliament and of the Council of 17 December 2013 on the European Social Fund and Repealing Council Regulation (EC) No 1081/2006*.
- Fougère, Martin – Segercrantz, Beata – Seeck, Hannele (2017): A critical reading of the European Union's social innovation policy discourse: (Re)legitimizing neoliberalism. In: *Organization*, Vol. 24., No. 6.: 819–843.
- G. Fekete Éva – Vicze Máté – Hámosi Gergely (2014): *A map of social enterprises and their ecosystems in Europe – Country Report: Hungary*. European Commission.
- G. Fekete Éva (2011): A szolidáris és szociális gazdaság elemei a magyarországi helyi gazdaságfejlesztésben. In: *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*, Vol. 8., No. 2.: 38–56.
- G. Fekete Éva – Hubai László – Kiss Julianna – Mihály Melinda (2017a): *Social Enterprise in Hungary*. ICSEM Working Papers, No. 47. The International Comparative Social Enterprise Models (ICSEM) Project.
- G. Fekete Éva – Bereczk Ádám – Kádárné H. Ágnes – Kiss Julianna – Péter Zsolt – Siposné Nándori Eszter – Szegedi Krisztina (2017b): *Alap kutatás a társadalmi vállalkozások működéséről*. Zárótanulmány az OFA Országos Foglalkoztatási Közhasznú

- Nonprofit Kft. megbízásából, a GINOP - 5.1.2 - 15 - 2016 - 00001 „PiacTárs” kiemelt projekt keretében. Miskolci Egyetem.
- G. Fekete Éva – Vicze Máté – Háromi Gergely (2014): *A map of social enterprises and their eco-systems in Europe - Country Report: Hungary*. European Commission.
- Gagyí Ágnes (2020): Szolidáris gazdaság és kapitalizmus. In: *Fordulat*, No. 27.
- Hamza Eszter – Rácz Katalin – Szabó Dorottya – Vásáry Viktória (2018): Szociális szövetkezetek szerepe a vidéki gazdaságban, avagy a Fókusz Támogatási program megvalósításának eddigi tapasztalatai In: *Gazdálkodás*, Vol. 62., No. 3.: 245–260.
- Harsányi László – Széman Zsuzsa (1999): *Halak és hálók. Kapcsolatok a helyi szociálpolitikában*. Nonprofit Kutatócsoport.
- Horváth Olga (2010): *Szociális gazdaság Magyarországon – Nemzeti helyzetjelentés 2010*. ISEDE-NET. Savaria Rehab-Team Nonprofit Ltd.
- Jenei György – Kuti Éva (2008): The third sector and civil society. In: *The Third Sector in Europe: Prospects and challenges*. Szerk.: Osborne, Stephen P. Routledge.
- Kiss Julianna (2018): *A társadalmi vállalkozások megjelenése, intézményesülése és kapcsolódása a non-profit szektorhoz Magyarországon*. Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar, Szociológia Doktori Iskola, Szociálpolitika program.
- Kiss Julianna (megjelenés alatt): *Interplay of theory and practice: experiences from the Hungarian social enterprise field*.
- Kovács Katalin – Mihály Melinda – Rácz Katalin – Velkey Gábor (2019): May a Production Organisation Prevent Mass Pauperisation? An Example from Hungary: RELOCAL Deliverable 6.2: 1–42. Joensuu: University of Eastern Finland, Contributions from: Péter Dombi, † Anna Hamar, Gergely Tagai, RELOCAL Case Study N°15/33. Final version.
- Központi Statisztikai Hivatal (KSH) (2018): *The most important characteristics of the non-profit sector, 2016*. Elérhető: <http://www.ksh.hu/docs/eng/xftp/stattukor/non-profit/enon-profit16.pdf> (Letöltve 2018.10.24.)
- Mihály Melinda (2017): Mit értünk társadalmi vállalkozás alatt és miért kutatjuk? – Narratívák a nemzetközi szakirodalomból. In: *Észak-Magyarországi Regionális Stratégiai Füzetek*, Vol. 14., No. 1.: 40–57.
- Mihály Melinda (2019a): „Társadalmi innováció és társadalmi vállalkozások - a válságra adott helyi válaszok nyomában”: VI. Alföld Konferencia egy szekciójának összefoglalója *ABSZTRAKT* 2: 1–5
- Mihály Melinda (2019b): Újratermelődő „gettók”? – A helyi fejlesztés lehetőségei és korlátai egy szélsőségesen marginalizált kistelepülésen In: *Tér és Társadalom*, Vol. 33., No. 4.: 132–156.

- Mihály Melinda (megjelenés alatt): *Autonomy and empowerment: Social and solidarity economy initiatives and local development in peripheralised areas of Germany and Hungary*. Disszertáció, Lipcsei Egyetem, Földrajzi Intézet.
- Miller, Ethan (2010): *Solidarity Economy: Key Concepts and Issues*. In: *Solidarity Economy I: Building Alternatives for People and Planet*. Szerk.: Kawano, Emily – Masterson, Tom – Teller-Ellsberg, Jonathan. Center for Popular Economics.
- Miniszterelnökség (2014): *Magyarország Partnerségi Megállapodása a 2014–2020-as fejlesztési időszakra*. <https://www.palyazat.gov.hu/download.php?objectId=52032> (Letöltve: 2017.10.08.)
- Nagy Ádám A. (2016): A magyar állam civil társadalommal szembeni hét halálos bűne. In: *A civilek hatalma: a politikai tér visszafoglalása*. Szerk.: Antal Attila. Noran Libro Kiadó.
- Nagy Renáta – Nizák Péter (2009): *A civil szektor pénzügyi életképessége, források, pályázati rendszer*. In: *Civil Szemle*, Vol. 5., No. 3.: 35–58.
- Nagy Zoltán – Lipták Katalin (2018): A szolidáris gazdaság jellemzői a poszt-szocialista perifériákon. In: *Néhány társadalomtudományi kutatás és innováció*. Szerk.: Torgyik Judit. International Research Institute.
- NGM, Nemzetgazdasági Minisztérium (2014): *2014–2020 közötti időszak foglalkoztatáspolitikai célú fejlesztéseinek megalapozása (2014)*. Elérhető: https://ngmszakmaiteruletek.kormany.hu/download/a/4c/c0000/Fogl_Strat_14-20_elfogadott.pdf (Letöltve: 2018.10.24.)
- NGM, Nemzetgazdasági Minisztérium (2015): *Felhívás társadalmi vállalkozások ösztönzése – kiemelt projekt GINOP-5.1.2*. Elérhető: <https://www.palyazat.gov.hu/ginop-512-trsadalmi-cl-vllalkozsok-sztnzse> (Letöltve: 2018.10.24.)
- NGM, Nemzetgazdasági Minisztérium (2016): *Felhívás társadalmi vállalkozások ösztönzése – GINOP-5.1.3.-16*. Elérhető: <https://www.palyazat.gov.hu/ginop-513-16-trsadalmi-cl-vllalkozsok-sztnzse> (Letöltve: 2018.10.24.)
- NGM, Nemzetgazdasági Minisztérium (2017): *Felhívás társadalmi vállalkozások ösztönzése – GINOP-5.1.7.-17*. <https://www.palyazat.gov.hu/ginop-517-17> (utolsó letöltés: 2017.10.08.)
- Pataki György – Radácsi László (2000): *Alternatív kapitalisták. Gazdálkodás az érintettek jóllétéért*. Új Paradigma (Az Új vállalkozási kultúráért).
- Perpék Éva (2017): *Önkéntesség közel s távol: hazai és nemzetközi helyzetkép*. Elérhető: http://real.mtak.hu/71646/1/muhelytan11_perpek.pdf (Letöltve: 2018.10.24.)
- Petheő Attila István (2009): *A vállalati társadalmi felelősségvállaláson túl: a szociális vállalkozás*. Phd-értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem.
- Petheő Attila István – Győri Zsuzsanna Z. – Németh Bernadett – Feke Nikolett – Simon Ferenc (2010): *A szociális szövetkezetek működési modelljének kidolgozása a*

- foglalkoztatás elősegítése érdekében*. Budapesti Vállalkozásfejlesztési Kutató Intézet Non-profit Kft.
- Sebestény, István (2016): Fél évtized – egészen új környezetben. Kormányzati szándék és eredmény a civil szféra NER-konformizálásában. In: Antal Attila (ed.): *A civilek hatalma: a politikai tér visszafoglalása*. Budapest: Noran Libro Kiadó, 70-111.
- SENSES (2017): *Synthesis Report on Policy Niches and Benchmarking in the Danube region*. Elérhető: https://www.zsi.at/object/project/4407/attach/Synthesis_report.pdf (Letöltve: 2018.10.24.)
- Soós Gabriella. (2015): *Vállalatgazdaságtan I*. Linceum Kiadó.
- Szabó Máté (2004): Civic engagement in East-Central Europe. In: *Future of Civil Society: Making Central European Nonprofit-Organizations Work*. Szerk.: Zimmer Annette – Priller Eckhard. Springer.
- Szabó Máté – Márkus Eszter (2015): Hungary. In: *25 Years After Mapping Civil Society in the Visegrád Countries*. Szerk.: Schreier, Christian. Maecenata Institute.
- SzoSzöv – Szociális Szövetkezetek Országos Szövetsége (2016): *Állásfoglalás a szociális szövetkezetekben kötelező önkormányzati/karitatív szervezeti tagságról és a fő tevékenység névben viseléséről*. Elérhető: <http://www.szoszov.hu/sites/default/files/letoltheto/allasfoglalasaszocialisszovetkezetekbenkotelezoonkormanyzatitagsagrolvegso.pdf> (Letöltve 2020.03.10)
- Tóth Laura – Varga Éva – Varga Péter (2011): *A társadalmi vállalkozások helyzete Magyarországon*. NESST.
- USAID (2015): *2014 CSO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia*. U.S. Agency for International Development.
- USAID (2018): *2017 CSO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia*. U.S. Agency for International Development.
- Vida Zsuzsanna (2018): Hungary's punitive turn: The shift from welfare to workfare. In: *Communist and Post-Communist Studies*, No. 1.: 73–80. <https://doi.org/10.1016/j.postcomstud.2018.01.008>